

EV Ülemnõukogu liikme Jaak Jõerüüdi kõne 20. Augusti Klubi konverentsil “Omariikluse taastamise kogemus tänasel päeval”, 19.08.2021

Kadunud riik ja maailmalava

Kui ma saaksin homme miljonäriks, paneksin silmapilk välja stipendiumi uurijale, kes võtaks ette keeruka, kuid kindlasti ülipõneva uurimisretke teiste riikide arhiividesse, see kestaks aastaid. Eesmärgiks oleks leida maksimaalne hulk dokumente, mis puudutavad teiste riikide suhtumist ja tegevust seoses Eesti iseseisvuse taastamisega. Alustada võiks kaheksakümnendate teise poolega ja lõpetada 1992. aastaga. Miks nii? Aga seepärast, et kõigele, mis puutub Eestisse kriitilistel ja põnevatel aastatel enne iseseisvuse taastamist, ei lange teadmise ja tõe valgus võrdselt. Maailmalavast on selles kontekstis välja valgustatud ainult tühine servake.

Sinna ei saa midagi parata, et osa mäletajaid või teadjaid nii kodus kui väljas on lahkunud igaveseks ja osa vaikivad teadlikult. Kuid suurimad meie silmade eest varjatud tõed meie ja maailmalava suhete kohta sel dramaatilisel ajalõigul, kui fooniks Eesti hakkas tuha alt jälle lendu tõusma, peituvad teiste riikide arhiivides.

Eesti ei olnud vahepeal olematu riik, ta eksisteeris *de jure*. Aga ta oli maailmalavalt kadunud, ehkki mitte maailmast.

Seega – üldpildi hoomamisest oleme veel kaugel.

Kuid meil on ajaloopudemeid. Esitan mõned.

*

Katke Eesti Vabariigi järjepidevuse kehastuse, peakonsul Ernst Jaaksoni avalikust teadaandest 26. augustil 1991, tehtud New York City's.

„Eesti Ülemnõukogu koostöös Eesti Kongressiga kuulutas välja Eesti iseseisvuse kriitilisel momendil (20. augustil), mil polnud veel selgunud, kas Moskvas teadaantud riigivõimu ülevõtmine korda läheb. Lugeses Ülemnõukogu esimehe Arnold Rüütli kõnet Ülemnõukogu 19. augusti istungil, pean ütleva, et see oli julge riigimehelik sõnavõtt õigel ajal.

Eriti tervitatav oli teade Tallinnast, et seal oli hakatud aru saama omavahelise koostöö tähtsusest, mida ma olen püüdnud rõhutada eriti viimase kolme-nelja aasta kestel. Meie rahva tulevik oleneb sellest, kuivõrd meie poliitilised tegelased oskavad leida õige tee tarvilike otsuste tegemisel koostöö vaimus.”

....

„Iseseisvuse tunnustamine mõne välisriigi poolt ei tähenda mitte ühe partei või poliitilise voolu heakskiitmist, vaid see on rahvusliku enesemääramise õiguse tunnustamine, mida meie ka nüüd taotleme oma rahvale ja riigile. Kui see rahvusvaheline tunnustus on tegelikult antud ja sel alusel diplomaatilised suhted välisriikidega jalule seatud, võib Eesti rahvas jälle hakata iseseisvalt lahendama oma siseriiklikke probleeme, alates põhiseadusliku ja õigusliku korra küsimustest.”

See oli sõnum Ameerikast, mehelt, kelle side USA võimudega ei olnud katkenud ka süngeimatel aastakümnetel.

Ameerika Ühendriikide teade diplomaatiliste suhete taastamise kohta ehk meie iseseisvuse taastamise tunnustamise kohta tuli üheksa päeva pärast.

Kuid mis toimus Eesti piiridest väljaspool enne seda?

Me teame üksikasjalikult, mis toimus siis Eestis, me teame vähe sellest, mis toimus siis meie riiklikus lähinaabruses, ja me teame eriliselt vähe sellest, mida arvati meist kaugemates riikides tol kuumal üleminekuajal, mil tegutses üleminekuaja parlament. Siis oli maailm internetita, ja tänapäevaste telefonideta, praegu juba raskelt ettekujutatav maailm, milles kõikidel riikidel tuli sellest hoolimata hakkama saada nii info kiire hankimisega kui info kiire levitamisega; nii ka meil, veel riigita riigitegijatel. Kuid mistahes mastaabis, ka kõige tagasihoidlikumas, on info liikumise kiirus ja täpsus rahvusvahelise tegevuse A-d ning O-d

Eestil ei olnud toona ainsatki välisesindust, meil olid ainult üksikud infopunktid, loodud osaliselt välise abiga. Need olid riigi taastamise seisukohalt vajalikud täpikesed gloobusel, ent üksnes täpikesed, millel pealegi puudus neis riikides aktsepteeritud välisesinduse staatus, mis aga tähendas olulisi tegevuspiiranguid.

Kuid inimesed on ääretult leidlikud, kui on tahet. Võrgustik on tolle aja kohta kehtiv märksõna eestlaste uue, tärkava rahvusvahelistumise kontekstis. Inimestevaheline võrgustik kehtis ja toimis ka enne internetiajastut.

*

Ühel 1990. aasta jaanuarikuu päeval avasin ma Tallinnas, projekteerijate maja amfiteatri kujulises saalis, Eesti Liberaaldemokraatliku Partei asutamiskoosolekut küll eesti keeles, aga sekka tervitustega läti, ungari, rootsi, soome, inglise, ja vene keeles. Sest meil olid saalis kutsutud külalised vastavatest riikidest, poliitilised külalised.

See on pelgalt üks episoodike Eesti uuemas poliitilises ajaloos.

Kuid ma olen veendunud, et sarnaseid episoodikesi mahub üleminekuaastatesse loendamatult palju. Poliitilised rühmitused, tärkavad erakonnad, aga ka ärisoonega inimesed nii maalt kui linnast, kirikutegelased ja kirjanikud, heliloojad ja kõrgushüppajad, teatraalid ja tuletõrjujad, ajakirjanikud ja alpinistid, filatelistid ja filosoofid, ja nii ikka edasi ja edasi, kõik sõlmisid sidemeid üle rooste läinud raudse eesriide. Minu lähemas tutvusringkonnas ehk mitmete kümnete inimeste seas levis siis suust suhu kinnitus, et igaüks, kel vähegi võimalik, heidab oma ametialase ja sõpruskondliku ämblikuniidi vabasse maailma. Nii sündis rahvuslik võrgustik, mille tihedust ega haaret ei suutnud siis keegi mõõta, ja veel vähem suudame me seda täna. Kuid see oli kindlasti üks põhjus, miks me jääme ütlema selgelt: riikliku iseseisvuse taastamise saavutas eesti rahvas. Rohujuureseme kontaktid olid selleks viljakaks pinnaseks, millelt võrsusid maailmalaval kasutuskõlblikuks küpsenud infoviljad.

Järgmine isiklik meenutus. Ühel 1989. aasta varahommikul helistas mu uksekella Tallinnas tundmatu ingliskeelne mees. Rääkisime temaga mõnda aega. Ta oli USA konsulaadi töötaja Leningradist. Kust ta mu aadressi hankis, ja kes soovitas minuga rääkida, ma ei tea. Ta tundis huvi Eestis toimuva vastu, nii kõlab tagantjärele kuiv lühike lause, mis mahutab ometi palju. Ja on loogiline arvata, et selliseid vaikesid omavahelisi kohtumisi vaba maailma välisteenistuste inimestega ja ajakirjanikega oli nendel aastatel, kui meie jaoks olid piirid veel Moskva valvatud, paljudel ja palju.

Ka need olid hädavajaliku võrgustiku niidijupid.

*

On öeldud, et riikide sisepoliitika ja välispoliitika on teineteise lakkamatud peegeldused.

Maailmalavale tagasi pürgiva väikeriigi Eesti institutsioonide, rühmituste ja kodanike tegevus üleminekuajal oli ühest küljest sügavalt sisepoliitiline, see oli soov saada oma kodus uuesti peremeheks. Teisalt on raske ette kujutada välispoliitilisemat sisepoliitikat kui see, mida me tegime siis. See oli paratamatus. Riiklik isicolemine, ilma et seda maailmalaval aktsepteeritaks, on võimatu.

Põigates hetkeks tänaste retoorikavõnkumiste juurde, tahan rõhutada, et maailmalava on rahvusvaheline, mitte rahvusteta keskkond. Eesti kui rahvusriik pole anakronism, nagu neomarksistid pomisevad, see on ainuvõimalik ja sellisena taastas Eesti oma iseseisvuse, sellisena on teda tunnustanud teised riigid.

Korduvalt on rõhutatud, et Eesti iseseisvuse ei taastanud mitte see või teine poliitiline jõud või liikumine, veel vähem üksikisikud, vaid et riigi taastas rahvas. Muidugi ennekõike ses mõttes, et ilma rahva tahte ja toetuseta poleks ühegi poliitilise jõu või jõudude kogumi tegevusel olnud mõtet ega

väge. Teiseks aga sai ainult rahvas, ehk tänapäevases terminoloogias kodanikeliikumine tekitada esmase hädavajaliku rahvusvahelise ämblikuvõrgu, millest oli juttu.

NB! Kui ütleme, et rahvas tegi, siis ei maksa unustada, et ka inimesed valitsuses ja parlamendis kuuluvad alati rahva sekka. Üleminekuaja valitsustel, sealhulgas tähtsava riigi tähtsaval välisministeeriumil, oli suur roll infobarjääride ületamisel. Kui tõmbame sealt otsejoone tänasesse päeva, siis olid näiteks noored mehed Jüri Luik, Mart Nutt ja Indrek Kannik nende välisminister Lennart Mere esimeste „poiste” hulgas, kes ministeeriumisse tööle kutsuti. Täna on Jüri Luik olnud nii välis- kui kaitseminister, Riigikogu liige ja Eesti suursaadik mitmes riigis ja organisatsioonis, Indrek Kannik, samuti ministriametit pidanud ja Riigikogu liige olnud, juhib praegu Rahvusvahelist Kaitseuuringute Keskust Tallinnas, ja meie seast kahjuks vara lahkunud Mart Nutt oli kauaaegne Riigikogu liige, üks selle raduvaradest. Seda ja paljut muudki me siis ei teadnud, ega sellele mõelnud. Toonases Eestis, arvan, et suures enamuses, ehitasime meie sammhaaval oma riiki, mitte oma karjääre. Mis langes kellegi osaks hiljem, pidi tulema alles pärast selle piiri ületamist, mida tehti 20. augusti hilisõhtul.

Üheks avalike faktide seeriaks, millest saab välisriikide kohta teha mõningaid järeldusi, on kuupäevad, millal keegi Eesti iseseisvuse taastamist tunnustas. Kui arvestada seda, et augustikuu ei kuulu vähemalt Euroopas poliitilise hooaja sisse, ning seda, et reeglina on riikide ametlik tunnustamine otsus, mille eeltöö peab olema põhjalik, siis kinnitab arvestatava hulga riikide kiirus meiega diplomaatiliste suhete sõlmimisel, et Eestis toimuvat oli jälgitud juba aastaid hoolikalt ja põhjalikult.

*

Maailmalava poolt varitsesid meid ka ohud, ja kui võtta neid väga lühidalt kokku, siis ma nimetaks kahte.

Esimene oli Läänes levinud üldhoiak: „Ärge kõigutage Gorbatšovi paati!” See poos võeti sisse 80-ndate keskel ja see varises kokku augustis 1991. Arvan, et kõigil Eesti tolleaegsetel isamaalistel poliitikategelastel, sõltumata kuuluvusest mistahes gruppi, tuli sadu kordi selgitada vaba maailma inimestele meie eesmärgid ja avada naiivsete eemaltvaatlejate silmi, analüüsides, mis tegelikult toimub Moskvas. Olen ka ise seda tööd teinud ja mäletan kuulajate lihtsameelsust, arrogantsi ning jäärapäisust. Kahtlemata oli enamasti tegu oma aja mugavustsooniga – külma sõja ajal välja kujunenud jõuvahekordade ja käitumismudelite järsu muutumise võimalus hirmutas võimupositsioonidele tardunud seltskonda, alates tuimadest sovetoloogidest ja lõpetades ainult oma valijatele mõtlevate niinimetatud riigitegelastega. Lõpuks oli meil muidugi õigus, ja augustiputš Moskvas avas lõpuks paljude silmad.

Teine probleem oli Lahesõda ehk Kuveidi sõda ameeriklaste juhitud koalitsiooni ja Iraagi vahel. Meie vabaduspürgimustele Eestis oli potentsiaalselt kõige ohtlikum just selline nn. vääramatu jõu vormis saabus kriis kusagil kaugel. See kestis 2. augustist 1990 kuni 28. veebruarini 1991. Ajalugu on näidanud, et sõjad tõmbavad maailma tähelepanu niivõrd tugevalt endale, et mingeid globaalses mastaabis väiksemaid segadusi, näiteks ühe riigikese katset endalt riiklik orjake raputada, võidakse sel ajal jätta tähelepanuta, see tähendab ka vajaliku poliitilise toetuseta.

Veelkord – kui oleksin miljonär, siis paluksin kujuteldaval uurijal erilise tähelepanuga tuhnida Lahesõja aegsetes dokumentides.

*

Täna tundub Eesti iseseisvuse taastamine paljudele loomulik, eriti noorematele põlvkondadele. Meil see õnnestus. Vahel võrreldakse Eestit nendega, kel ei vedanud ja siis tulevad sageli jutuks Transdnistria või Kaukaasia oma külmunud konfliktikolletega. Ent eesti keeldegi on tõlgitud briti tuntud ajaloolase Norman Daviesi tüse teos „*Kadunud riigid. Euroopa peaaegu unustatud ajalugu*” (originaalis ilmunud 2011). Seal on peatükke, milles näeme, kui palju on Euroopaski, tervest

planeedist rääkimata, riike, mis surid kas kohe, sündides, või imikuna, vaid mõni päev või kuu või aasta pärast väljakuulutamist.

Kõnealune teos on kõnekas ka selles mõttes, et kirjeldades Nõukogude Liidu lagunemist, on Eestile pühendatud leheküljed küll põhimõtteliselt õiged, kuid nimelt selliste nüansivääratustega, mis näitab veelkord, et meist teati mõndagi detailselt, ent kogupilti päris selgelt ei hoomatud.

Ülemnõukogu enda välispoliitiline ambitsioon oli mitmete, nii poliitiliste kui praktiliste asjaolude sunnil muidugi piiratud. Kuid välispoliitika tungis ise uksest ja aknast sisse, sundis tegutsema. Olemas on ka Ülemnõukogu juhataja Ülo Nugise ja väliskomisjoni esimehe Indrek Toome koostatud, ehkki lõpetamata ja praegu veel avaldamist ootav pikem kokkuvõte Ülemnõukogu välispoliitilisest tegevusest aastatel 1990-1992. Selle kõige olulisemad märksõnad on: läbirääkimised, Nõukogude Liit, Vene Föderatsioon, rahvusvahelised organisatsioonid ja Balti Assamblee.

*

Meie, see tähendab viimane Ülemnõukogu Eestis, olime üleminekuaja parlamentaarne tööriist rahva tahte elluviimiseks. Me ei olnud põhiseaduslik parlament, kuid kujundlikult öeldes olime meiegi riigikogujad, toona siis oma riigi kokku kogujad ja kaduvikust olevikku tõstjad ning maailmalavale asetajad. Sellistena tajus ja aktsepteeris meid ka maailm, ega ajanud juriidilisi juuksekarvu lõhki. Suur maailm oli küll ettevaatlik, kuid kokkuvõttes üllatavalt tark meie suhtes. Nimetatud tõsiasjadesse on koondunud suur rahvusvaheline kogemus, mida tuleb meelde jätta, muuhulgas mõistmaks vajadusel ka teisi rahvaid.

Lõpetan tähendamissõnadega, mis on suunatud ennekõike oleviku ja tuleviku põhiseaduslikele riigikogujatele.

Ajaloo ilu näeme tagasi vaadates, kuid ajaloo võlu peitub alati tulevikus.